

Moudrost lásky a zmatek strachu

Hynek Tippelt¹

tippelt@centrum.cz

Úvod

Tento příspěvek reaguje na jednu znepokojivou tendenci posledních let, totiž zvláštní propagaci strachu, a dokonce i paniky. Kořeny této tendence je možno sledovat desítky let nazpět a jednu z vrstev její živné půdy pojmenoval již sportovec mezi papeži Jan Pavel II., když v encyklice *Evangelium vitae* psal o vzrůstající se kultuře smrti a o tom, že „stojíme všichni před krutým a rozhodujícím zápasem mezi ní a kulturou života, mezi životem a smrtí, dobrem a zlem“. Zlomovým momentem vývoje tohoto trendu se ukázala být událost 11. září. Analýzu způsobu, jakým kolektivní psyché západní společnosti na tuto událost reagovala, předložil český psychoanalytik Michael Šebek v textu *Být či nebýt po americké tragédii 11. září 2001*:

„Atmosféra úzkosti z vnitřního nepřítele a paranoidně schizoidní pozice s tím související ... se rozrostla téměř do celého světa. Tato globalizace existenční úzkosti, provázející nakonec ekonomicko-společenskou globalizaci jako černý stín unifikovaného světa, je pozoruhodná tím, že ji nikdo nečekal, ačkoli se dala předpokládat.“

Nejzřetelnějším zosobněním celého tohoto trendu se stala čerstvá nositelka čestného doktorátu z teologie, švédská aktivistka Gréta Thunbergová, nejvíce zarážející ovšem je, když tento panický postoj prosazují i někteří filosofové. Katastrofický stav reality je podle proponentů strachu tak naléhavý, že si vyžaduje nutnost okamžité panikou vyvolané akce. Takový úsudek zdánlivě dává smysl. Strach by nás sice dlouhodobě ovládat neměl, neboť je to celkově nezdravé, nicméně krátkodobě může být cenným impulsem, dostatečně silným na to, aby přinutil k akci, i když si jí z racionálního hlediska nejsme jisti – hlavně proto, že nám časová naléhavost neumožňuje v klidu přemýšlet. V případě celospolečenských hrozeb typu klimatické katastrofy je však časová tíseň, která by si orientaci na základě strachu a nikoli rozumné rozvahy skutečně vynucovala, pouhou iluzí. S ohledem na efektivitu možných zásahů do klimatických procesů je totiž úplně jedno, rozhodneme-li se k nějakému z nich dnes, za rok nebo za pět. Pokud tedy někdo vštěpuje panické obavy nebo sugeruje, že panika je postoj, který zaujmout je téměř morální povinnost, vědomě či nevědomě se snaží okrádat o možnost pečlivějšího, zodpovědně promyšleného přístupu.

Ideologie strachu

Ideologii „vystrašené mysli“ tematizuje před časem zesnulý britský konzervativní myslitel Roger Scruton v eseji *Kult opatrnosti. Kam vede moderní kultura, která odmítá riziko a uhýbá před ním?* Takzvaný princip obezřetnosti stopuje od předválečného Německa přes zelené hnutí k jeho současné aplikaci v politice EU. Uníí užívaný „princip předběžné opatrnosti“ je definován ve *Wingspreadském prohlášení* následovně:

¹ Mgr. Hynek Tippelt, Ph.D., last academic affiliation: Department of Philosophy and Humanities, Faculty of Arts of Jan Evangelista Purkyně University in Ústí nad Labem, Czech Republic. Correspondence: tippelt@centrum.cz.

„Zvyšuje-li nějaká činnost nebezpečí, že dojde k poškození životního prostředí nebo lidského zdraví, měla by se přijmout preventivní opatření, a to i v tom případě, není-li plně vědecky prokázán vztah mezi nějakou příčinou a účinkem.“

Podle Scrutona, vágnost této definice dovoluje uplatnit ji na cokoli, jak to zrovna vyhovuje. Z psychologického hlediska se nabízí, že ona vágnost definice odráží nikoli zdůvodněné obavy, ale spíše iracionální úzkost, na jejíž nárůst upozorňuje výše citovaný Šebek. Kolektivní psychologíí úzkosti by bylo možno vysvětlit institucionalizovanou ustrašenost, na jejíž nebezpečné důsledky Scruton upozorňuje:

„... právo ... se stává univerzální překážkou jakémukoli podstupování rizika. Odpovědnost je jakoby sejmuta ze společnosti a převedena na neosobní stát, kde se spolehlivě rozpustí a může být zapomenuta.“

Nejhorší podle Scrutona je, že tendencí vyhýbat se nebezpečí vytváříme „společnost neschopnou přežít skutečné ohrožení, kdy jediným východiskem je na nebezpečí nehledět.“ „Absolutní výnosy proti rizikům“ podle něj přivolávají „největší nebezpečí ze všech – že nás příští hromadné ohrožení zastihne bez té jediné věci, která by nám umožnila přežít.“ Proto uzavírá: „Máme-li tedy princip předběžné opatrnosti vůbec aplikovat, aplikujme ho na něj samotný. Řekněme mu ‘Ne!’.“

- tedy nebuďme předběžně, přehnaně opatrní, buďme odvážní.

Odvaha

Tím se konečně dostávám k Baruchu Spinozovi, ducha jehož filosofie se pokouším vyjádřit názvem tohoto článku. Nathan Lopes Cardozo, rabín amsterdamské komunity, do níž Spinoza patřil, nedávno napsal: „Spinoza je filosof filosofů. Možná nebyl největším myslitelem své doby, zato byl bezpochyby tím nejodvážnějším.“ Spinoza sám by možná nesouhlasil, protože byl údajně velmi skromný a o odvaze si myslel své:

„Odvaha je žádost, která nějakého člověka povzbuzuje, aby při nějakém činu podstoupil nebezpečí, které by se lidé jemu rovní neodvážili podstoupit.“

Zvláštní odvahu v běžném slova smyslu lze nicméně vidět už v jeho životních osudech, stejně jako ji dokládají jeho teoretické výkony, a především jeho ambice – tedy celostní záběr jeho Etiky, předpoklad jednoty myslitele se všemi věcmi i Bohem a nezastíraná jistota dosažení pravého filosofického poznání.

Kdyby nás zajímalo, kde Spinoza svou odvahu bral, mohli bychom se pokoušet o rozbor jeho zábavného zvyku trápit pavouky a hmyz, nebo by naši pozornost mohlo upoutat, že jen málokdy neměl po ruce svou dýmku. Tento styl interpretace by nás přivedl k úvahám o ustrašenosti jeho samotářství a velikášství skrytým v jeho pověstně zřídkavém pohybu na veřejnosti. V životě bývá vše ambivalentní, a stejně je tomu i na Spinozově pečetí, kde kolem ostnů mystického květu čteme *Caute!* / *Dej pozor!* a můžeme váhat, zda to číst jako varování anebo prosbu. Jestli nás však zajímá spíše to, čím může Spinoza dodat odvahu nám, nesmíme se ambicemi jeho myšlení nechat zastrašit, neboť to ve své důslednosti pochopitelně obsahuje i teorii strachu a jeho přemáhání.

Strach a jeho přemáhání

Stejně jako každý jiný stav je podle Spinozy i strach odvozen od základu veškeré motivace, jenž spočívá ve snaze setrvat v bytí. Je to stav trpný, protože je závislý na nějakém vnějším objektu. Bojíme se vždy něčeho jiného než sebe, a pokud snad podléháme iluzi, že se sebe bojíme, určitá cizí síla nás pohltila natolik, že si již nejsme sebe samotných vědomi. Je to stav nestálý, protože se vztahuje k nějaké věci, kterou pokládáme za nejistou, zatímco smutek z vnějších objektů zbavený všech pochybností je spíše zoufalstvím. Trpná nestálost strachu vede ke kolísání afektů, jak Spinoza označuje narušení celkového fungování mysli. Je to také stav smutný, protože pochybnosti o úspěchu a vidiny možných nežádoucích následků věcí minulých nebo budoucích nás oslabují a naše šance na prosazení v souboji o setrvání v bytí se tím snižují. A je to stav matoucí, protože je utvářen zmatenými představami o světě, které, chceme-li je uvést v soulad s celkem našeho názoru na svět, nás nutně musí dále mást.

Jako každý pasivní a smutný afekt, i strach je podle Spinozy možno přemoci. Za prvé, proti strachu můžeme postavit naději. Ta je ovšem nespolehlivá, protože je vždy vztahena k něčemu, co není v naší moci. Strach je možno oslabit také náhledem, že to, čeho se naše obavy týkají, nezávisí na nějakých iluzorních rozhodnutích ze svobodné vůle ani na nahodilé souhře okolností, nýbrž na všepřonikajících souvislostech všeobsáhlé sítě deterministických vztahů. Tyto prostředky mají ale jen relativní účinnost. Strach je jimi možno oslabit, ale není jimi odstraněna jeho příčina, která spočívá v představě vnějšího zla. Koncept vnějšku jako takového závisí na neadekvátních idejích, které nám nepředstavují věci jako střípky jediné věci, nýbrž jako chaos nahodile se vyskytujících a záludně na sebe působících objektů. Kořeny strachu tedy spočívají v chybné metafyzice.

Láska

Náprava našeho metafyzického myšlení a její efekt na naši afektivitu líčí Spinoza v závěrečné části *Etiky*. Spinoza nabízí dva prostředky ke skutečnému léčení afektů. Jsou-li aplikovány na strach, nejenže ho oslabují, ale z jeho kořenů ho zcela vyvrací. Prvním takovým prostředkem je adekvátní poznání afektu: „Afekt, který je vášní, přestane být vášní, jakmile si oněm vytvoříme jasnou a přesnou ideu.“ Adekvátní poznání zahrnuje pochopení, že psychický stav není zapříčiněn vnější věcí, nýbrž je determinován jinými obsahy celku mysli. Náhled, že mysl je adekvátní příčinou všech svých stavů, přemění automaticky, instantně, každou vášeň v aktivní afekt. Aktivní afekt je takový, jehož jsme adekvátní příčinou, tedy v posledku, jehož příčinou je naše snaha setrvat v bytí. Adekvátním poznáním, které pasivní afekt mění v aktivní, je tedy veškerý strach zcela přemožen, protože v našem zájmu nemůže být navozovat si jakýkoli smutný neboli oslabující stav. Poznáním skutečných příčin strachu se od něj osvobozujeme a nahrazujeme ho radostnou touhou žít. Jestliže existuje pouze jedna jediná věc a vše ostatní je v ní, pak cokoli činíme předmětem úvahy je pravdivé, aktivní a věčné, a tak nám strach, abych tak řekl, neudělá radost tím, že by mohl odhalit svůj smysl. Strach je prostě nesmysl.

Zatímco prvním „definitivním“ lékem na všechny nežádoucí afekty je tedy jejich poznání, avizovaným druhým lékem je láska. Nikoli každá láska má však podle

Spinozy žádoucí potenci. Zatímco moc pasivní lásky je omezována její nestálostí, vyplývající z nejistoty, danou závislostí na vnější věci, je možná i láska aktivní, jejíž moc je naopak zcela bez hranic. Jako aktivní afekt je tato láska utvářena představou vnitřní příčiny, kterou, adekvátně pochopeno, není než jediná existující věc, substance, Bůh čili příroda. Láska k nejdokonalejší příčině všeho pochopitelně zastiňuje veškeré obavy. Nejenže přivádí k náhledu, že tento svět je nejlepším z možných, ale především překonává strach tím, že umožňuje prožitek identity s věčnou myslí.

Dualita adekvátního poznání a lásky je ovšem čistě pojmová. V reálném dění mezi nimi není rozdíl, neboť afekty jsou konstituované našimi představami (poznatky, idejemi). Lék proti strachu je tedy v posledku jen jeden (jako ostatně u Spinozy úplně všechno..) Zatímco pasivní láska k vnějším věcem je utvářena smyslovými, aktivní láska k vnitřní identitě, jádru osobnosti, bytostnému já, duši či duchu je konstituována poznáním, jemuž Spinoza říká intuitivní. Láska k Bohu, přírodě, a myslím, že by se také dalo říci prostě k životu, láska k životu tedy není od poznání nijak věcně oddělena, nýbrž je ve skutečnosti utvářena chápáním věcí s ohledem na to, že jsou v něm obsaženy. Je radostí, která vychází z poznání toho, že skutečnost je jednotná, potažmo dokonalá. Vše, co v ní je, tam patří, a tak má stejné štěstí jako my, totiž že nemůže nikam vypadnout.

V lásce k životu poznáváme jednotu s ním a v tom spočívá moudrost, která přináší nejvyšší spokojenost a klid. Porozumět životu je možno díky jeho jednotě, a tak je to v posledku právě tento jeho charakter, který je rozumovým důvodem lásky k němu. Rovněž jakoukoli věc je možno milovat pro její duši, která je výrazem oné jednoty nebo skrze niž se nám ona jednota otevírá. A tak čím více co milujeme, tím více tomu rozumíme, a čím více něčemu rozumíme, tím více to milujeme.

Krise a kritické myšlení

Na závěr se vrátím k oné atmosféře strachu a propagaci paniky. Moudrost zrozená z lásky vylučuje strach, stejně jako nenávisť nebo jakýkoli jiný smutný afekt. Je tak obranou před sugerovanou představou neodkladné nutnosti odstranit vnější zdroj nebezpečí a před panickým pocitem naléhavé potřeby rozhodnout se a jednat. To, co se z perspektivy neadekvátního porozumění a strachu jeví jako nebezpečná krize, není ve skutečnosti hrozbou, která zde v jednom okamžiku je, zatímco v jiném se ji daří vymýtít, nýbrž – abych parafrázoval jednu z poznámek v intelektuálním deníku rusko-německé psychoanalytičky Lou Andreas-Salomé *Ve škole u Freuda* – čeká na nás jako Spinoza, nachystaný na kraji cesty, aby ho potkal každý, kdo přemýšlí správně a dostatečně dlouho.

Jádrem změny uvažování, k níž nás tento poutník vyzývá, je opouštění omezeného sebepojetí jako konečné, křehké a bezmocné věci, a osvojování si nového, radostného sebepojetí určeného pohledem na skutečnost jako jediný všezahrnující celek s neprůstřelně harmonickou vnitřní dynamikou. Parciální perspektiva ustrašené mentality vede k nedostatečně promyšleným, v důsledcích kontraproduktivním krokům. Holistické hledisko věčnosti naopak prospívá schopnosti docenit význam zdánlivě zbytečných nebo zdánlivě škodlivých věcí, a je tak prevencí neblahé snahy

něco vymýtit, popřít nebo vytěsnit, ať už z reality nebo z diskuze. Nikoli tedy ze strachu z ohrožení života, ale z lásky k jeho dokonalosti jej máme chránit.